

Karlík, Petr

O jednom typu přípustkových souvětí

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1994, vol. 43, iss. A42, pp. [35]-41

ISBN 80-210-0931-4

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101505>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PETR KARLÍK

O JEDNOM TYPU PŘÍPUSTKOVÝCH SOUVĚTÍ

Tato studie navazuje na naše úvahy zabývající se komunikačně pragmatickými aspekty přípustkových souvětí (P. Karlík, 1993). V ní jsme provedli sémantický rozbor přípustkového vztahu, ale vzhledem k limitovanému rozsahu jsme se museli omezit na detailnější výklad jen jednoho typu (I), a to toho, který se tradičně považuje za základní, tj. takových souvětí, která jsou založena na negaci vztahu mezi příčinou/důvodem a následkem:

(I) *Petr k nám včera přišel, ačkoli // i když přišlo.*

Interpretaci dalších přípustkových souvětí, typu

(II) *Přijdu k vám, i když bude pršet // i kdyby pršelo.,*

a zvláště typu

(III) *Byl bych k vám přišel, i kdyby (bylo bývalo) pršelo.,*

v nichž negace operuje na vztahu s podmínkou možnou (splnitelnou) (typ II) a na vztahu s podmínkou nemožnou (nesplnitelnou) (typ III), jsme mohli jen v hrubých rysech naznačit. Protože jde o souvětí z lingvistického hlediska velmi zajímavá, považujeme za důležité zaujmout k nim stanovisko a doplnit to, co jsme ve výše uvedené studii museli pominout, při nejbližší možné příležitosti, a ta se nabízí právě teď, v bezprostředně následujícím čísle Sborníku.

Souvětí typu II

V naší stati (P. Karlík, 1993) jsme s odkazem na I. Nebeskou (1976) naznačili, že interpretace jejich významu je v české lingvistice dosud značně rozdílná, a upozornili také na to, že různé chápání těchto souvětí se odráží i v terminologii (souvětí podmínkově-přípustková, souvětí se zdůrazněnou podmínkou, souvětí se zdůrazněnou přípustkou). Zajedno jsou naši syntaktikové naproti tomu při charakteristice formálně syntaktických vlastností těchto souvětí. V literatuře se o nich můžeme dovědět, že se od vlastních přípustkových souvětí, reprezentovaných naším typem (I), po stránce výrazové nejnápadněji liší jednak tím, že v nich nelze spojku *i když* nahradit spojkami typu *ačkoli(v)*, jednak tím, že vedle spojky

i když v nich lze užít i spojky *i kdyby* (příčemž rozdíl mezi nimi nás v této chvíli nemusí zajímat).

Jak známo, funkce těchto souvětí v komunikaci byla už vlastně vysvětlena v rámci tradiční gramatiky. Nejvýstižněji ji podle našeho mínění postihl K. Svoboda (1972), když mluví o vyjadřování irelevantních okolností. Přesnější by ale bylo mluvit o *implicitním* vyjádření irelevantních okolností, jak ukážeme dále. Dosud otevřeným problémem naproti tomu zůstává právě výklad sémantické struktury těchto souvětí. Náš rozbor začneme proto pokusem charakterizovat souvětí typu (II) po stránce sémantické a využijeme při tom poznatků, které o těchto souvětích známe z literatury naší i cizí.

Můžeme vyjít z toho, že i tato souvětí jsou založena na předpokladu obvyklé obsahové souvislosti mezi dvěma jevy, a že je tedy možné interpretovat je – podobně jako souvětí typu (I) – na pozadí úsudkového schématu, navrženého a diskutovaného v stati P. Karlíka (1993). Základní rozdíl proti souvětím typu (I) je dán tím, že v souvětích typu (II) je vztah spojených propozic ke skutečnosti ponechán „otevřený“, tj. nic se neříká o tom, zda jevy odpovídající těmto propozicím fakticky nastaly/nastávají/nastanou (viz už např. výklad I. Nebeské (1976)). Srov. z tohoto hlediska souvětí

(I) *Brno je krásné, i když prší.*,

které, rozumíme-li mu jako souvětí typu (I), nutně předpokládá, že propozicí *p* („prší“), vyjádřenou ve větě *s i když* (a alternativně se spojkami typu *ačkoli(v)*), mluvčí referuje na jedinečnou událost (tj. „padání deště“ probíhající v momentě promluvy v Brně) a současně tvrdí, že je tato propozice pravdivá. Naproti tomu formálně stejné souvětí (I), pokud mu rozumíme jako souvětí typu (II), implikuje, že propozicí *p* („prší“), opět vyjádřenou ve větě se spojkou *i když* (ale nikoli alternativně se spojkami typu *ačkoli(v)*), mluvčí referuje na otevřenou množinu událostí (tj. „padání deště“ probíhající v Brně) a současně tvrdí pouze to, že propozice ve větě hlavní („Brno je krásné“) je pravdivá za předpokladu, že je pravdivá propozice vyjádřená ve větě *s i když*. V nevhodném, ale v české tradici hojně užívaném termínu podmínkově–připustkové souvětí odpovídá právě uvedenému rysu těchto souvětí složka „podmínkově“.

Ona obvyklá obsahová souvislost „jestliže *P*, tak (obvykle) *Q*“ je v našich souvětích implikována, podobně jako je tomu v podmínkových souvětích s otevřenou podmínkou možnou. Dále je v nich presuponováno i to, že platí „jestliže *p*, tak *q*“, tedy totéž, co je v souvětích s otevřenou podmínkou možnou přímo vyjádřeno. Dosavadní výklady těchto souvětí potom předpokládají, že v nich je explicitně vyjádřeno to, že propozice *q* platí rovněž v případě neočekávaném, tj. tehdy, platí-li *non p*. V už zmíněném termínu podmínkově–připustkové souvětí se snaží tento aspekt našich souvětí postihnout složka „připustkové“.

Zatím jsme popisovali sémantické vlastnosti souvětí typu (II) tak, abychom shrnuli, jaká hlediska brali lingvisté při jejich interpretaci v úvahu. Ukázalo se přitom, že logickosémantickou strukturu, na niž jsou tato souvětí založena, lze nejobecněji znázornit takto:

p
jestliže , tak *non q*
non p

Obecně vzato, lze v zásadě tuto logickosémantickou strukturu vyjádřit jazykovými prostředky dvěma způsoby. První způsob uvedeme jen proto, abychom ho mohli konfrontovat se způsobem druhým, který nás bude zajímat především, neboť právě na něm jsou založena souvětí, o něž nám nyní jde.

Zmíněný první způsob bychom mohli nazvat *explicitní*. Z našeho hlediska je nejdůležitější, že v antecedentu se přímo vyjádří ony protikladné alternativy odpovídající *p* a *non p*, přičemž výrazu protikladné je třeba rozumět nikoli pouze ve smyslu polaritativy kladu a záporu (2) – (4), ale také ve smyslu přiležitostné opozitní dvojice (zvl. antonyma) založené na lexikální sémantice (5) – (7):¹

(2) *At' je vinen nebo ne, nebudu ho šetřit.*

(3) *Věř nebo nevěř, i teď tě miluje.*

(4) *Můžeš ke mně přijít, at' mě potřebuješ nebo ne.*²

(5) *Počítej nahoru, počítej dolů, ta továrna ti nikdy nebude říkat pane.*

(6) *At' psala na stroji, at' se slunila, byla unavena.*

(7) *Kalhoty měl vyhrnutý, at' bylo sucho nebo bláto.*

Pro nás důležitý druhý způsob jazykového vyjádření uvedené logickosémantické struktury nazýváme *implicitní*. Při něm jde o to, že v antecedentu souvětí se přímo nevyjádří obě protikladné alternativy, nýbrž pouze alternativa jedna, a to ta, která odpovídá *p*, tj. případu, který je optimálním motivem pro platnost *q*, nikoli pro postulovanou platnost *non q*. Druhá alternativa, jíž odpovídá propozice s opačným znaménkem (*non p*), je jen implikována nějakým jazykovým výrazem: v (8) je to endocentrická aditivní partikule *i*, v (8') jiná aditivní partikule *taky*:

(8) *I když ho pozveme, nepřijde.*

(8') *Když ho pozveme, nepřijde tady.*

Např. v souvětí jako (8) se tedy tvrdí pouze to, že rovněž v případě, že nastane *p*, nastane – v rozporu s očekáváním plynoucím z předpokladu obvyklé obsahové souvislosti „jestliže *P*, tak (obvykle) *Q*“ – *non q* (a nikoli, jak by se očekávalo, *q*).

¹ Pro úplnost je třeba doplnit další obecně známý explicitní způsob vyjádření irelevantních okolností, aniž bychom ovšem i v tomto případě považovali za nutné podat zde jeho interpretaci. Jde o souvětí jako *At' se díval kamkoli // kam chtěl, (stejně) nic neviděl., Dělej co dělej, plamínek zápalky v téhle tmě neukryješ.* apod. Tato souvětí jsou založena na logickosémantické struktuře x (jestliže p_x , tak $non q$):

	<i>nalevo</i>	
	<i>napravo</i>	
<i>At' se díval</i>	<i>dopředu,</i>	<i>(stejně) nic neviděl.</i>
	<i>dozadu</i>	

² Připomínáme, že v tomto typu vznikají v hovorové češtině „mechanicky“ negované výrazy s předponou *ne-*, které v lexikálním systému češtiny jinak neexistují. Srov. známý příklad F. Kopečného (1962) *Skála neskála, tady postavíme tunel. nebo Praha nepraha, jede se dál.*

Z tohoto hlediska se ve větě vedlejší vlastně vyjadřuje neúčinná otevřená podmínka možná.

Ovšem z tvrzení, že také v případě, že nastane p , nastane podle úsudkového schématu neočekávané $non\ q$, lze onu nevyjádřenou, ale aditivní partikuli i implikovanou propozici rekonstruovat jako propozici s opačným znaménkem, než má vyjádřená propozice odpovídající p . Jestliže platí, že $non\ q$ nastane také v neočekávaném případě p , tj. v případě, který je optimálním motivem pro platnost q , tak totiž o to víc (jako samozřejmost) platí, že toto $non\ q$ nastane i v případě očekávaném, tj. jestliže platí $non\ p$. Tuto nevyjádřenou podmínku, odpovídající propozici s opačným znaménkem, může ovšem – za podmínek, které popsal F. Daneš (1985) – v hlavní větě těchto souvětí zastupovat partikule *stejně* (s významem „tak jako tak“):

(8a) *I když ho pozveme, stejně nepřijde.*

V souvětích jako (8') je partikulí *také* implikováno, že kontextově známé $non\ q$ nastává v případě známém a na základě obvyklé obsahové souvislosti očekávaném, tj. $non\ p$ („když ho nepozveme, nepřijde“), a dále jako novum připojeno to, že toto známé $non\ q$ nastane rovněž v případě neočekávaném, tj. p .

Jednou z možností, jak může mluvčí souvětí typu (II) mínit a jak jim může adresát i rozumět, je ta, že jde o výpovědi, kterými mluvčí hodlá vyjádřit, že $non\ q$ se uskuteční za všech podmínek, tj. nejen (překvapivě) za podmínky vyjádřené (p), za níž se očekává platnost q (podmínka neúčinná), ale také (samozřejmě) za podmínky nevyjádřené a rekonstruovatelné ($non\ p$), za níž se $non\ q$ očekává (podmínka účinná). Je samozřejmé, že propozice odpovídající p přitom vyjadřuje takový děj/stav, který je natolik motivačně silný vůči předpokládanému q , že tvrzení, že i v případě p nastane $non\ q$, vyjádřené v našem souvětí, adresáta přesvědčí o tom, že propozice odpovídající $non\ q$ platí bez ohledu na možné okolnosti, tj. platí „v každém případě“ (9) a (10), resp. neplatí „v žádném případě“ (11) a (12):

(9) *I když se bude sebevíc snažit, mě nepřemluví.*

(10) *I kdybys prstíčkem v zemi hrabal, druhou takovou zemi nenajdeš.*

(11) *On si bude zpívat, i když ho povedou na popravu.*

(12) *I kdyby na chleba nebylo, pivo musel mít.*

Doplňme ještě, že v souvětích typu (I), vyjadřujících neúčinnou příčinu/důvod, pokud v nich užijeme výrazu *i když*, jde vlastně už o spojku „ikdyž“, jak o tom svědčí jednak už zmíněná možnost její substituce spojkou typu *ačkoli*, jednak to, že samotné *i* zde nic nepresuponuje. Naproti tomu v souvětích typu (II), vyjadřujících zdůrazněnou neúčinnou podmínku otevřenou, si *i* ve spojovacím výrazu *i když* zachovává funkci I vlastnosti aditivní partikule. Proto se při negaci mění na *ani* (náhrada ovšem není stejně jako v jiných případech, uváděných např. v Mluvnici češtiny (1987), závazná a navíc je podmíněna řadou dalších faktorů), nebo někdy vůbec nemusí být vyjádřeno:

(13) *Neřeknu to, kdyby mi slibovali hory doly // i kdyby mi slibovali hory doly // ani kdyby mi slibovali hory doly.*

(14) *Ten kaktus ti nepokvete, i když ho budeš pravidelně zalévat // ani když ho budeš pravidelně zalévat.*

Souvětí typu III

Tato souvětí gramatiky ani speciální studie většinou nezaznamenávají, a pokud se o nich některé práce zmiňují, zpravidla je mlčky řadí k typu (II). Přesvědčivý sémantický výklad těchto souvětí však dosud chybí, a navíc ani – pokud víme – neexistuje žádná tradice, o níž bychom se při něm mohli opřít.

Při výkladu souvětí typu (III)

(15) *Byl bych k vám přišel, i kdyby (bylo bývalo) přišlo.*

(15') *Kdyby (bylo bývalo přišlo), byl bych k vám přišel taky.*

založených na kontrafaktuálních podmínkových souvětích, přesněji řečeno na negaci vztahu mezi kontrafaktuální (nesplnitelnou) podmínkou a hypotetickým následkem, lze postupovat analogicky jako v případě souvětí typu (II). Zde se omezíme pouze na souvětí jako (15), neboť rozbor souvětí jako (15') si může čtenář na základě výkladu souvětí jako (8') snadno doplnit sám.

Vyděme při tom z toho, že v tomto souvětí se pomocí konektoru *i kdyby* tvrdí, že rovněž v teoreticky možném, ale nerealizovaném případě *p*, který je optimálním motivem pro nastání *q*, by nastalo – proti očekávání – *non q* (a nikoli ono očekávané *q*). Jde zde tedy vlastně o neúčinnou kontrafaktuální podmínku.

Ze syntaktickosémantické struktury souvětí (15) je ovšem možné odvodit přinejmenším dva důležité závěry: jednak (na základě významu aditivní partikule *i*), že toto *non q* musí jako samozřejmost nastat i v případě očekávaném, tj. *non p*, ale – a to především – že *non q* f a k t i c k y nastalo, a to jako přirozený (normální) důsledek vyjádřeného, ale kondicionálem minulým (coby součásti spojky *kdyby*) presuponovaného, nebo z kontextu známého f a k t i c k y platného *non p*.

Vyjádřeno jinak, souvětí typu (III) říkají, že hypoteticky platné konsekvence (vyjádřené modalizovanou propozicí (tj. s kondicionálem) ve větě hlavní) kontrafaktuální alternativy (vyjádřené modalizovanou propozicí ve větě vedlejší) jsou stejné jako fakticky platné konsekvence, které jsou v souvětí sice nevyjádřené, ale dají se rekonstruovat. Modalizovaná propozice v hlavní větě těchto souvětí proto ve skutečnosti nevyjadřuje kontrafaktuálnost, a to ani tehdy, je-li v ní jako výrazu kontrafaktuálnosti konsekvenci vyplývající z oné ve vedlejší větě vyjádřené kontrafaktuální podmínky (jde totiž, jak víme, o podmínku neúčinnou), užito formy tzv. kondicionálu minulého.³

Na tomto místě se hodí srovnat dvě kontrafaktuální souvětí:

³ Souvětí jako (15) sloužila svého času L. Karttunenovi (1971) jako důkaz, že kontrafaktuální podmínková souvětí „*kdyby p*, tak *q*“ presuponují sice *non p*, ale nikoli (jak se většinou tvrdí) také *non q*. Toto *non q* nepovažuje za presupozici, nýbrž za jeden z případů „invited inferences“, neboť je modifikací zrušitelné, a jako případ takové modifikace uvádí právě souvětí typu III. K tomu podrobněji viz P. Karlík (v tisku).

(16) *Kdybychom ho byli pozvali, byl by přišel.*

(17) *I kdybychom ho byli pozvali, nebyl by přišel.*

Zatímco souvětí (16) presuponuje fakta opačná (a) „nepozvali jsme ho“ i (b) „nepřišel“, souvětí (17) presuponuje jen opačný fakt (a) „nepozvali jsme ho“. Význam hlavní věty *nebyl by přišel* v daném případě interpretujeme nikoli kontrafaktuálně jako (b), tj. „přišel“, nýbrž jako „nepřišel“. Důsledky, které by z těchto zjištění mohli vyvodit zastánci ideje invariantního významu pro morfoloickou charakteristiku tzv. kondicionálu minulého (P. Karlík, 1983), nás ovšem v těchto souvislostech nemusejí zajímat.

V souvětích typu

(IIIa) *I kdybych měl dvacet životů, nedokázal bych to ani přečíst // nedokážu to ani přečíst.*

je situace obdobná. Na rozdíl od souvětí právě probraných se v nich ale modalizovanou propozicí ve vedlejší větě vyjadřuje v aktuálním světě **nerealizovatelná** alternativa fakticky platného opaku. Proto se propozice věty hlavní může vztahovat (a zpravidla také skutečně vztahuje) i na děje/stavy přítomné, nebo budoucí.

Závěrem můžeme konstatovat, že důsledné rozlišování sémantické a pragmatické roviny vytváří předpoklady pro chápání přípustkového vztahu jakožto vztahu operujícího na základních typech kauzálních vztahů v širším smyslu. Přitom různost funkcí přípustkových souvětí v komunikaci je odrazem právě různé logicko-sémantické struktury, na niž jsou jednotlivé „přípustkové modifikace“ těchto základních kauzálních vztahů založeny.

LITERATURA

DANEŠ, F.: *Věta a text*. Praha 1985.

EISENBERG, P. – KÖNIG, E.: Zur Pragmatik von Konzessivsätzen. In: Stickel, G. (Ed.):

Pragmatik in der Grammatik. Düsseldorf 1984, s. 313–332.

KARLÍK, P.: K významu kondicionálu minulého. *SaS*, 44, 1983, s. 12–21.

KARLÍK, P.: Přípustková souvětí v komunikaci. *SPFFBU*, A 41, 1993, s. 37–48.

KARLÍK, P.: *Studie o českém souvětí* (v tisku).

KARTTUNEN, L.: Counterfactual Conditionals. *Linguistic Inquiry*, 2, 1971, s. 566–569.

KOPEČNÝ, F.: *Základy české skladby*. Praha 1962.

Mluvnice češtiny – Skladba. Praha 1987.

NEBESKÁ, I.: K negaci v souvětích příčinné povahy. *SaS*, 37, 1976, s. 291–299.

SVOBODA, K.: *Souvětí spisovné češtiny*. Praha 1972.

ÜBER EINEN TYP DER KONZESSIVSÄTZE

Der vorliegende Aufsatz stellt eine Fortsetzung meines Artikels (Karlík, 1993) über die Konzessivsätze in Tschechischen dar. Er behandelt die logisch-semanticke Struktur der Satzgefüge des Typs *Přijdu k vám, i když bude pršet // i kdyby pršelo* [Ich werde zu euch kommen, auch wenn es regnen wird // auch wenn es regnen sollte] und des Typs *Byl bych k vám přišel, i kdyby (bylo bývalo) pršelo* [Ich wäre zu euch gekommen, auch wenn es geregnet hätte] und versucht die Funktionen dieser Gebilde in der sprachlichen Interaktion aus der logisch-semanticke Struktur abzuleiten. Im Rahmen dieser Untersuchungen werden auch zwei Probleme, die für die Grammatik besonders wichtig sind, thematisiert: (1) Die Rolle der Partikeln *i* [und], *také* [auch] und *stejně* [sowieso], (2) die nichtkontrafaktische Bedeutung des Konditionals II im Konsekvens.

